

विदर्भातील ऐतिहासिक पर्यटनस्थळ चित्रवलयद्वारा

प्रा. डॉ. वि.जि. वसु

इतिहास विभाग प्रमुख, डॉ. एच.एन. सिन्हा महाविद्यालय, पातूर, जि. अकोला

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :-

विदर्भाच्या आठ जिल्हयांपैकी अमरावती हा विशेष महत्वाचा जिल्हा आहे. अमरावती जिल्हा हा अक्षांश २०°.३२ ते २१°.४६ आणि पूर्व रेखांश ७६°.३८ ते ७८°.२७ यया दरम्यान पसरला आहे. ख्रिस्तपूर्व १५०० ते १००० कालीन लिखाणात व महाभारतात सुद्धा विदर्भाचा उल्लेख आहे. अमरावती हे नांव सध्या अग्दी पुराणे काळातील आहे. अगस्ती ऋषींचा आश्रम सालबडी येथे होता अशी दंतकथा आहे. तर रामाच्या दक्षिण दिग्दिश्यात विदर्भाचा समावेश होता असे सांगतात. घंगवान श्रीकृष्णाने कुंडिनपूर (कोडिण्यपूर) ची राजकन्या रुक्मिणीबरोबर अमरावतीच्या अंबादेवीच्या मंदीरात लग्न लावून तिचे हरण केले अशी दंतकथा येथे प्रचलित आहे. रुक्मि राजाने आपला वृध्दपकाळ अमरावती शहरापासून १५ कि.मी. अंतरावर असलेल्या भातकुली (भातुकूल) या गावी व त्या परिसरात व्यतित केल्याचा उल्लेख महाभारतात आहे. तसेच नळदमयंतीची प्रणयकथा विदर्भातच घडली आहे.

ख्रिस्तपूर्व २७२ ते २३१ या काळात सम्राट अशोकाचे साम्राज्यात विदर्भ समाविष्ट होता. त्यानंतरच्या काळात आंध्र, तेलंगणा या राजघराण्यांच्या कृपाळत्राखाली हा भाग होता. व्हिन्सेंट स्मिथ यांचे मतानुसार विदर्भ हा राष्ट्रकूट व वाकाटक यांच्या राज्याचा एक भाग होता. तर महामहोपाध्याय मिरांशींच्या मते वाकाटक पूर्णतः वैदर्भिय राजवंश होता. चालुक्य व नंतर यादव साम्राज्यातही विदर्भ मोडत होता. इ.स. १२९४ मध्ये अल्लाउद्दीन खिलजीने देवगिरीवर चाल केली व एलीचनूर (अचलपूर) येथे आपले सैनिकी ठाणे स्थापन केले. हा विदर्भातील मुस्लीम प्रवेशाचा श्रीगणेश होय. त्यावेळेपासून इ.स. १८५३ पर्यंत अमरावती जिल्हा इतर जिल्हयाबरोबर मुसलमानी अंमलाखाली होता. या काळात उत्तरेचे खिलजी व तुघलक नंतर दक्षिणेतील बहामानी व निझामशाहा, पुन्हा अकबरापासून उत्तरेतील मोगल बादशाहा व औरंगजेबाचे मृत्यूनंतर निझाम-उल-हक यांचे शासनांतर्गत विदर्भ राहिला. या सर्व काळात विदर्भाची राजधानी, अमरावती जिल्हयातील एलीचपूर हिच होती.

इ.स. १७३८ मध्ये नागपूरच्या रघुजी भोसल्यांनी एलीचपूरच्या मोगली सुभेदार शुजाखान याचा पराभव करून गाविलगड व नरनाळा हे किल्ले ताब्यात घेतले. १७७५ च्या दरम्यान एलीचपूरचा सुभेदार निझाम अली याने मुधोजी भोसलेंचा पराभव करून नरनाळा व गाविलगड किल्ले परत मिळविले. पण भोसल्यांनी गोंड राजाविरूद्ध मोगलांना मदत करण्याचे कबूल करून पुन्हा या किल्ल्यांचा ताबा घेतला व विदर्भाची वतनदारी घेतली. नोव्हेंबर १८०३ मध्ये जारल ऑर्थर वेलस्लीने गाविलगड जिकला तेव्हा वेणीसिंग रजपूत हा तेथील किल्लेदार होता. त्याचे मृत्यूनंतरच फितुरीने हा किल्ला पडला. डिसेंबर १८०३ मध्ये देवगांवच्या तहान्वये भोसल्यांना वन्हाडची वतनदारी सोडावी लागली व वर्धा नदीच्या पूर्व किनाऱ्यापर्यंतच भोसल्यांचा अधिकार राहिला. परंतु गाविलगड, नरनाळा व मेळघाट हा जंगली भाग मात्र भोसल्यांच्याच ताब्यात राहिला. उपरोक्त विदर्भावर निझामांचा हक्क इंग्रजांनी मान्य करून निझामाचा सेनापती राजा महीपतराय याला विदर्भाचा सुभेदार नेमले.

पुढे विदर्भातही पेंढाऱ्यांचा उपद्रव सुरू झाला. संरक्षक उपाय म्हणून इ.स. १८०७ मध्ये अमरावती शहराभोवतील परकोट बांधण्यात आला. परंतु पेंढारी उपद्रव सुरूच राहिला, कारण भोसल्यांच्या वतनदारीत असलेल्या मेळघाटच्या डोंगराळ भागात त्यांना आश्रय मिळत असे. लॉर्ड हेस्टिंग्जने जंगी मोहिम उभारून पेंढारी बंदोबस्त केला, पेशव्यांचे राज्य हडप केले व १८२२ मध्ये भोसल्याबरोबर नवा तह करून, गाविलगड, नरनाळा व मेळघाट भूभाग भोसल्यांच्या वतनदारीतून काढून निझामाकडे सोपविले. पण नंतर १८५३ च्या तहान्वये निझामापासून विदर्भ आपले राज्यकारभाराखाली घेतला. पुढे १८६४ व नंतर १९०५ मध्ये वन्हाडच्या जिल्हयांची पुनर्रचना होवून सहा तहसीलींचा अमरावती जिल्हा अस्तीत्वात आला. १९४८ मध्ये मध्यप्रदेश सरकारने कमिशनऱ्या रद्द करीपर्यंत अमरावती शहर हे वन्हाड कमिशनरीचे मुख्य ठिकाण होते.

इ.स. १८८५ मध्ये राष्ट्रीय सभेची स्थापना झाल्यावर स्वातंत्र्य प्राप्तीच्या प्रत्येक सनदशीर चळवळीत राजकीय व सामाजिक पुढाऱ्यांनी महत्त्वपूर्ण भाग घेतला होता- १८९७ साली अमरावती येथे झालेल्या राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनाचे स्वागताध्यक्ष कै. दादासाहेब खापर्डे हे होते व लोकमान्य ठिळकांशी त्यांचा निकटचा परिचय होता. रा.ब. मुधोळकर, सर मोरोपंत जोशी व नंतरच्या

निव्याघ्र छिटयेते घनम्। तस्मान् व्याघ्रो वन रक्षेत्, वन व्याघ्रं च पालयेत् ॥ विल्याम् क्लोक वा कविनी "TIGER! TIGER! BURNING BRIGHT" ही कविता व रुडाई किप्लिंगचे 'JUNGLE BOOK' ही तर वाघांची विरतर वाङ्मयीन रूपे होत. भीती, आदर, कौतुकाची संमिश्र भावना वाघाइनकी अन्य कोणताच प्राणी व त्या घनात जागृत करू शकला नाही.

एके काळी शिकारीसाठी प्रसिध्द असलेल्या भारतात सुमारे तीस वर्षांपूर्वी ४०,००० वाघ होते. पण आज वाघांचे अस्तीत्व धोक्यात आहे. जंगलावर होत असलेल्या सततच्या अतिक्रमाामुळे वाघ व त्यांचे पक्ष असणाऱ्या इतर निवासाचा संकोच होत असलेल्या सततच्या अतिक्रमाामुळे वाघ व त्यांचे पक्ष असणाऱ्या इतर वन्य प्राण्यांच्या निवासाचा संकोच होत आहे. आज भारतात "पट्टाईत" वाघांची संख्या सुमारे १,८०० आहे. महाराष्ट्रातील संख्या जेमतेम २०० च्या आसपास आहे व मेळघाट व्याघ्र प्रकल्प वन क्षेत्रात तर अवघे पासष्ट वाघ आहेत.

भारतात वाघांच्या अस्तौत्वास असणारा धोका ओळखून "वर्ल्ड वाईल्ड लाईफ इंटरनॅशनल" या आंतरराष्ट्रीय संस्थेने वन्य जीवनाच्या संरक्षणार्थ दहा लाख डॉलर्सचा निधी उभारून तजांच्या देखरेखीखाली वाघ व इतर वन्य पशुसाठी आरक्षस्थाने निर्माण करण्यास, त्यांची देखभाल, सुधारणा व वाढ करण्यास भारतात वेगवेगळ्या राज्यात नऊ स्थानांची व्याघ्र प्रकल्पाखाली आरक्षस्थाने म्हणून निवड केली. महाराष्ट्रातील मेळघाट अरण्यांची व्याघ्र प्रकल्पात निवड होणे ही निश्चितच अभिमानाची बाब होय.

महाराष्ट्र राज्य वन विभागाने मेळघाट येथील वाघांच्या आरक्षस्थानांची शास्त्रशुध्द घडण व वन्य प्राण्यांची व्यवस्था यासाठी "व्याघ्र प्रकल्पाची" योजना तयार केली. या योजनेचे उद्देश म्हणजे वाघांच्या आदर्श वस्तीस्थानात वाघ व अन्य प्राण्यांची जोपासना व वाढ करणे आणि जीवशास्त्राच्या शिक्षणासाठी व जनतेच्या मनोरंजनासाठी राष्ट्रीय वारसा म्हणून ही स्थाने सुरक्षित ठेवणे, ही होत. मेळघाटच्या पूर्व व पश्चिम वन विभागात हे "आरक्ष क्षेत्र" वसले आहे. मेळघाटमधील डोंगराळ, सौंदर्य संपन्न व घनदाट जंगलाने व्याप्त असा ३०२ चौ.कि.मी.चा भूभाग या क्षेत्रातील अतिसंरक्षित भाग होय. हा आरक्ष क्षेत्राचा भाग ११५० फुट ते ३००० फुट उंचीचा आहे.

आरक्ष क्षेत्राच्या मध्यभागी असलेले कोलखास हे स्थान अमरावती-ब-हाणपूर या राज्य मार्गावर अमरावतीपासून ११५ कि.मी. अंतरावर आहे. कोलखास येथे उत्कृष्ट विश्रामगृह असून व्याघ्र प्रकल्पाची प्रयोगशाळा व प्रदर्शनिय पिंजरे (Demonstration cages) आहेत. कोलखास "सुंदर स्थान" म्हणून विकसित होत आहे. कोलखासच्या उत्तरेस रगुबेली व दक्षिणेस तारुबांदा जंगल क्षेत्र आहे. आजतागायत वन्य प्राण्यांची राहणी, जोपासना व त्यांच्या विकासासाठी जरूरी असलेल्या संशोधनास आवश्यक असलेले महत्व व प्राधान्य देण्यांत आलेले नव्हते. तथापि या प्रकल्पामध्ये अध्ययन व संशोधनासाठी खास तरतूद करण्यांत आलेली आहे. सेमाडोह हा या प्रकल्पाचा आरंभ बिंदू होय. टे रे पर्यटकांचे सोईसाठी राहण्याची व पर्यटनांच्या साधनांची सोय वनखात्याने केलेली आहे. वरीलप्रकारे विदर्भातील पर्यटन स्थळाची माहिती सांगता येईल.

संदर्भ ग्रंथ सुचि :-

- (१) काळे, या.मा., व-हाडचा इतिहास, प्रकाशक-या.मा. काळे वकील, बुलडाणा, १९२४.
- (२) कोलते, वि.भी., प्राचीन विदर्भ व आजचे नागपूर, प्रकाशक अमरावती विद्यपिठ, अमरावती, १९९६.
- (३) कोल्हारकर श.गो. व पूरंदरे, गो.मा., आधुनिक विदर्भाचा इतिहास, मंगेश प्रकाशन, नागपूर, २००३.
- (४) गुप्ता, नथूलाल, विदर्भ का सांस्कृतिक इतिहास, विश्वभारती प्रकाशन, नागपूर, १९९७.
- (५) वक्कानी, नि.आ. आधुनिक विदर्भाचा इतिहास, मंगेश प्रकाशन, नागपूर, १९९७.